

OTIUM CATULLIANUM

MANIBUS J. BALOGH

*Ille mi par esse deo videtur,
ille, si fas est, superare divos,
qui sedens adversus identidem te
spectat et audit*

*dulce ridentem, misero quod omnis
eripit sensus mihi: nam simul te,
Lesbia, asperi, nihil est super mi
<vocis in ore>;*

*lingua sed torpet, tenuis sub artus
flamma demanat, sonitu suopte
tintinant aures, gemina teguntur
lumina nocte.*

*Otium, Catulle, tibi molestum est,
otio exsultas nimiumque gestis:
otium et reges prius et beatas
perdidit urbes.*

Catullus Sapphó-fordítása (51) életművének mindig egyik legvitatottabb darabja volt. Az első három versszak (1—12. v.) többé-kevésbé híven követi a *Περὶ ὕψους*-ban (10,2) idézett Sapphó-költemény négy versszakát (1—16. v.), de mint ahogy a csonka Sapphó-idézet utolsó sora (17: *ἀλλὰ πᾶν τολματόν ἐπεὶ κεν ἦ τά*) a legkülönbözőbb magyarázatokra adott módot, nem beszélhetünk egyértelmű állásfoglalásról a Catullus-versnek a fordításhoz fűzött utolsó szakaszával kapcsolatban sem.

Az egész költemény értelmezésének problematikus volta már a szövegkiadásokból is kitűnik. Pl. R. Ellis (Bibl. Ox.) apparátusában ezt találjuk: «*V. 13—16., qui sine spatio secuntur v. 12. in codicibus, nullo modo possunt cum eo cohaerere. Itaque indicavi lacunam.*» G. Lafaye kiadásának (Coll. G. Budé, 1932) latin szövegében nincs lacuna jelezve, de a francia fordítás 3. jegyzetében azt olvashatjuk, hogy sok kiadó az utolsó versszakot *51 b.* jelzéssel külön szakította, — «à tort, je crois», teszi hozzá, de azért a fordításban ő is gondolatjelet használ a kérdéses helyen. M. Schuster legújabb Teubner-kiadásában (1954) szintén gondolatjelet látunk a 12. sor végén.¹

Nem célunk a teljes szakirodalom felsorakoztatása F. G. Welckertől, vagy éppen I. I. Scaligertől kezdve. A legújabbak közül is főleg csak Fr. Tietze értekezésével foglalkozunk.² Tietze, mint a *Thesaurus linguae Latinae* munkatársa, a költemény körül-

¹ Ld. a kommentárokat is *ad l.*

² Catullus 51. Gedicht. Rhein. Mus. 88 (1939) 346—367. 1. — Ld még a *H. Fuchs* áttekintésében (Rückschau und Ausblick im Arbeitsbereich der lat. Philologie. Mus. Helv. 4 (1947) 181, 91. j.) idézett irodalmat is.

tekintő és rendkívül alapos nyelvi értelmezése során fontos eredményekre jutott: lényegében kimutatta a «két rész» belső összefüggését, elválaszthatatlanságát.³ E. Bickel viszont,⁴ bár Tietze vizsgálódásainak értékét elismeri, a költemény egységét megint feláldozná és többféle magyarázat-lehetőséget vet fel, valójában a kérdést nyitva hagyja és az *ἐπέχρω* álláspontjára helyezkedik.⁵

Tietze és Bickel tagadhatatlanul előbbre vitte a kutatást, de minden erudíciójuk ellenére egyoldalú (esztétizálással párosuló filológiai) beállítottságuk miatt a költeményhez fűződő problémák megnyugtató megoldásáról, a kérdés lezárásáról egyelőre nem lehet szó. Ami az első három versszak összehasonlító filológiai értelmezését illeti, elismeréssel adózhatunk a két érdemes kutatónak: Tietze finom, a pusztán nyelvi tények regisztrálásán messze túlmutató megfigyeléseit Bickel több vonatkozásban kiegészítette (*gemina nocte, sonitu suapte, identidem*, stb.), még ha tartózkodó állásfoglalása Tietze legfontosabb eredményéhez (a költemény szerves egységének kimutatásához) képest — meggyőződésünk szerint — visszaesést jelent is. Nem vitás, hogy a költemény 11—12. sora után — zenei nyelven szólva — kitartójelet kellene írunk, de — mint Büchner megjegyzi, — «a *fermata* után megyünk tovább». Vagyis a kérdés az, hogy az «otium-versszak» hogyan illeszkedik az előzményekhez, mi a mondanivalója önmagában és az előzményekkel való összefüggésében, és végül: mit mond el az *egész* vers a költőről és kora valóságáról?

Induljunk ki a tényekből. Tagadhatatlan tény, hogy az első három versszak a lesbosi költőnő egyik — méltán híres — versének majdnem mindenben hű, csak némileg lerövidített fordítása. Megírására sok minden szolgálhatott indítékul. Főlöszlegesen érezzük a Wilamowitz-féle divinatórikus helyzet rögzítést,⁶ annyit azonban bizonyosnak tekinthetünk, hogy Catullusnak volt vele mondanivalója, és gondolatai közlésére nem szándéktalanul választotta a «sapphói» formát sem. Az elhatalmasodó és túláradó érzelem áruló jeleinek bemutatása egyelőre személytelenül történik, de a lesbosi Sapphó megszólaltatása célzásként fogható fel «*Lesbia*» személyére, a befejező versszak önmegszólítása pedig nem hagy kétséget Catullus személyes érdekeltisége felől. A sokféle értelmezéssel⁷ szemben vallomásnak, de catullusi vallomásnak tekinthetjük a költeményt, amely persze nem olyan egyszerű és meglepetések nélküli, mint eleinte gondolnók,⁸ hanem — szerkesztését tekintve — ugyan-

³ Vö. K. Büchner ismertetésével: Lat. Literatur und Sprache in der Forschung seit 1937. Bern 1951, 34. l. (Wiss. Forschungsberichte, 6.)

⁴ Catullus Werbegedicht an Clodia und Sappho. Rhein. Mus. 89 (1940) 194—215. l.

⁵ Eredményeit maga foglalja össze a 216. lap alján olvasható jegyzetben; Büchner kritikáját ld. i. h. 34., 2. jegyz.

⁶ Sappho und Simonides. Berlin 1913, 75. l. és 58., 2. jegyz.

⁷ Ld. Tietze, 346. sk. 1.; Büchner, 34. l.

⁸ Büchner, 34., 2. jegyz.: «Clodia hätte sich wohl schön bedankt für eine pointelose Übersetzung, wie es sie sonst in Catullus Werk nicht gibt.» — Catullus mindig szívesen tartogat szellemes meglepetéseket olvasói számára. Itt csak két példát említünk. A 13. költeményben (*Cenabis bene . . .*) csak a 4. sor árulja el, hogy Fabullus akkor fog jóllakni nála, ha magával hozza a — *cena*-t, «mert Catullusodnak tele van az erszénye — pókokkal» (a 8. sor legvégén). Kevésbé ártatlan meglepetéssel szolgál az 58. vers: Lesbia többszörösen hangsúlyozott megnevezése (*Lesbia nostra, Lesbia illa, illa Lesbia, quam Catullus unam plus, quam se atque suos amavit omnes*) után nem a régi kedveskedéseket találjuk, hanem az undorító valóságot. Figyelmet érdemel végül ebben a vonatkozásban (de általában a »neoterikus« Catullus költészetének megértése szempontjából is) a Peleus és Thetis-epyllion biztosan catullusi epilógusa (64., 382—408), amely a mitikus tárgyú költemény élmény-hátterét mutatja, jellemző módon a Lesbia-szerelmem peripeteiáinak megfelelően: boldog szerelmet a mesés óskorban is csak égi segítség (*praesentes caelicolae*) biztosíthatott, de mióta lábbal tiporják a *pietas*-t, az istenek sem méltatják társaságukra a halandókat. A *mai* ember (*miser Catulle!*) szerelme, lángoljon bár a hősökénél is hatalmasabban, — reménytelen. (Vö. H. Patzer, Zum Sprachstil des neoterischen Hexameters. Mus. Helv. 12 [1955] 94. l.)

olyan, mint majdani pendantja, a szintén sapphói mértékben írott búcsú-üzenet, a Furius és Aurelius megszólításával kezdődő *carmen famosum* (11). Ebben is csak a 16. sor árulja el a költő igazi mondanivalóját (*non bona dicta*), amire még a megtévesztően igénytelen, szerény, kedveskedő 15. sor (*pauca nuntiate meae puellae*) olvasója nem is gondolhat. Véletlen volna, hogy az egész catullusi oeuve-ben csak ezt a két sapphói verset találjuk, — mintegy a költő legnagyobb élményéből táplálkozó Lesbia-ciklus bekeretezésével?

A Sapphó-vers befejezését a címzett is meglepetéssel fogadta, de a catullusi *otium* értelmezése miatt kitapinthatólag nemesak a modern kor filológusai voltak zavarban. Macrobius «Saturnalia»-jának anekdotái között olvassuk, hogy egy lakomai tréfálgozás során, mikor a *molestum otium*-ot mindenki másra magyarázta, a mimus-költő Publilius Syrus a — podagrára vonatkoztatta. (II 7, 6: *Ioculari deinde super cena exorta quaestione, quodnam esset molestum otium, aliud alio opinante, ille «Podagrici pedes» dixit.*) Mi lehetett akkor Catullus szándéka a sapphói vallomás végén az *otium* említésével és hangsúlyozásával?

Mert azzal, hogy a befejező versszakban háromszoros anaphorával ugyanezt a szót szerepelteti a sorok elején, szembeszökően hangsúlyozza az *otium* szerepét és fontosságát költeményében és nyilván a maga egyéni sorsában is. Erre a körülményre Tietze — egyébként mintaszerűnek mondható elemzésében — csak mellékesen és utólag tér ki.⁹ Az *otium* és a szerelem összefüggésbe hozatalát *topos*nak minősíti,¹⁰ majd részletesen fejtegeti az *otium* és *negotium* viszonyát, valamint az *otium* köztársaság-korabeli értékelését. Az *otium*, ha nem jelent is magában véve mindjárt negatívumot, legfeljebb annyiban jár ki a római embernek, amennyiben az állampolgári ténykedés, a kötelesek teljesítése még szabad időt is enged.¹¹ Az *otium* élvezésére tulajdonképpen csak az jogosult, aki életét a közösség szolgálatában töltötte, pl. Scipio Africanus. *Otium* a magánélet szférája, szemben a közélet *negotium*-ával.¹² A köztársaság-kori Rómában az *otium* szónak valóban csak akkor van viszonylag pozitív esengése, ha nem a tétlenül eltöltött időt, hanem a nyugalmat, a békés állami életet jelöli, mint a Cicerónál annyiszor emlegetett *concordia* (teljesebb formájában: *concordia ordinum*, vagyis az arisztokratikus római állam kívánatos belpolitikai zavartalansága). Összefügg azután a *pax* eszme körével is (először együtt: Plaut., Amph. 208): az állam fennállásához szükséges belső béke biztosítása végett minden egyes római polgár *negotium*-ra, erőinek és képességeinek a köz érdekében való kifejtésére van kötelezve.

⁹ I. h. 367. l.

¹⁰ A felsorolt komédia-helyek közül különösen fontos Ter., Heaut. 109—112.:

*Nulla adeo ex re istuc fit, nisi nimio ex otio.
Ego istuc aetatis non amori operam dabam,
sed in Asiam hinc abii propter pauperiem atque ibi
simul rem et belli gloriam armis repperi.*

Vö. még Plaut., Truc. 130. skk., a későbbiek közül Ovid., Rem. 136. skk.

¹¹ Vö. Cic., De off. I 4, 13; III 1, 1—2; tanulságos hely: Plin., Ep. III 1, 12.

¹² Vö. Tietze, 353. l.; Cic., Ad Att. I 17, 5: . . . *me ambitio quaedam ad honorum studium, te autem alia minime reprehendenda ratio ad honestum otium duxit.* De sokkal gyakoribb az *otium* elmarasztalása, pl. Plaut., Most. 137. skk. az *ignavia* és *amor* következményeiről: *Venit ignavia . . . , haec verecundiam mihi et virtutis modum deturbavit . . . Amor advenit in cor meum . . . , nunc simul res, fides, fama, virtus decusque deseruerunt.*

Mindez azt mutatja, hogy az *otium* és *negotium* kérdése szerves része a köztársaságvégi politikai gondolkodásnak.¹³ Cicero még élesen kirohan Epikuros első *νοβία δόξα*-ja ellen (De nat. deor. I 30, 85): *quod beatum et immortale est, id nec habet nec exhibet cuiquam negotium*. Az idők változását jelzi, hogy néhány évtized múlva Horatius már azt tarthatja írigylésreméltónak, *qui procul negotiis*... Rendkívül érdekes az is, hogy egyik ódájában (2, 16) — nyilvánvaló célzással a catullusi *otium*-versszakra¹⁴ — ugyancsak háromszor elismétli az *otium* kívánatos (!) voltát:

*Otium divos rogat in patienti
prensus Aegaeo, ...*

*otium bello furiosa Thrace,
otium Medi pharetra decori,
Grosphæ, non gemmis neque purpura ve-
nale nec auro:*

Catullus persze nem ettől a filozófikus háborítatlanságtól, az epikurosi ataraxiától fél, nála az *otium* még egészen más: nem is általában a tétlenség (Deveseri Gábor szép Catullus-fordításában nem a legsikerültebb a «renyhesség» szó), hanem valami olyan tényező, amelynek hatása mind a történelemben, mind az egyének életében felismerhető, és amely most az ő létét is veszélyezteti.

Az *otium* végzetes hatásáról a panaitioszi és poseidónioszi gondolatokon nyugvó római történetfilozófiai fejtegetésekben is többször olvashatunk. Így elmélkedik pl. Sallustius a *labor*, *continentia* és *aequitas* helyébe lépő *desidia*, *lubido* és *superbia* (Catil. 2, 5; 53, 5: *luxus atque desidia*) vészes következményeiről, de ez az elmélet csendül fel még Tacitus írásaiban is a szemellátható hanyatlás magyarázataként, pl. az Agricolában (11, 4): *mox segnitia cum otio intravit, amissa virtute pariter ac libertate*.

De végeredményben így értelmezi Horatius is Görögország és a «rég» Róma kicserélődését (Epist. II 1, 93–117): Görögország «a háborúk megszüntével játszadoxni kezdett és a szerencse kedvezése folytán végzetes lejtőre sodródott» (*positis nugari Graecia bellis coepit et in vitium fortuna labier aequa*); ez lett a «jó béke és a kedvező szelek» eredménye (102: *hoc paces habuere bonae ventique secundi*). Rómában ugyanígy megszűnt a hagyományos ügybuzgalom (*negotium*), most mindenki — ír (117: *scribimus indocti doctique poemata passim*). A Görögországgal kapcsolatban említett *nugari* ide is vonatkozik: a komoly (*severi*) rómaiak most olyan tevékenységben látják életük értelmét, amelynek értékét a catullusi *nugae* műfajmeghatározás is mutathatja.

Catullus természetesen nem történetfilozófiát sűrít egy versszakba, mindenesetre az *otium*-ot a köztársaságvégi római gondolkodásnak megfelelően értékeli a maga helyzetére vonatkoztatva is. Nem mélyed a sztoikus *πάθη*-elmélet finomságaiba, de az «*exsultas nimiumque gestis*» mégis azt

¹³ Tietze, 334. l. Vö. A. Rostagni: Storia della lett. lat.¹³ 1946, 144. l.

¹⁴ Horatius egyszer sem említ római költőt elődje gyanánt, mivel magát tartja az aiol líra itáliai meghonosítójának. (Meg is jegyezték kritikusan a «*carmina non prius audita*»-hoz, hogy Laevius *előtte* írt lírai költeményeket.) Hogy azonban Catullust is jól ismerte, mutatják az antik költői gyakorlatban bókknak számító, közbeszövegtől idézetei, célzásai, pl. a Lalage-ódában (I 22, 23–24): *dulce ridentem Lalagen amabo, dulce loquentem*.

mutatja, hogy a költő az *otium*-ot és a vele járó *voluptas*-t (*libido*) a *continentia* (*temperantia, moderatio, gravitas*) római aspektusából szemléli, sőt önvizsgálatot tartva megállapítja, hogy ha nem fordul vissza, végképp meghasonlik önmagával és azzal a társadalommal, amelynek normáitól elrugaszkodott.¹⁵

Catullus élete beleesik a római köztársaság végküzdelmének szakaszába, amikor — szinte megszakítás nélkül — folyt a küzdelem a különböző pártok, csoportok, érdekek között, de nem valami előremutató cél, haladó eszme szolgálatában, hanem azért, hogy a rabszolgatartó állam széthullással fenyegető keretei között *ők* uralkodjanak továbbra is, és ne más. A harc egyre kíméletlenebb lett, elvadult, és éppen ezért egyre többen akadtak, akik a küzdő csoportok egyikével sem vállaltak közösséget: visszahúzódtak az addig szinte parancsolólag előírt közéleti szerepléstől. A hagyományos *negotium* értelmét veszítette, sőt csak viszolygással tolthette el az embereket; a közösségi kötelékek meglazultával egyéni kivezető utat kerestek, egyéni megoldásokkal próbálkoztak. Ezért lett oly sok híve a minden szépet ígérő keleti kultuszoknak, ezért adták magukat annyian a filozófia (elsősorban az epikureizmus) tanulmányozására, és ezért fordítottak hátat a költők is a köznek, hogy a maguk *egyéni* érzéseit szólaltassák meg.

Catullus egész költészete csak ebben a történeti összefüggésben válik érthetővé, de helyzetét és élete tragédiáját talán a tárgyalt Sapphó-vers jeleníti meg legpregnansabban. Mert a költő már ennek a vallomásnak látszólag mástól vett szavaiban is utal a maga szerencsétlenségére: a sapphói makarismos irigylésreméltó személyével (Ady: «Boldog legény, istenek párja...») szemben *miser*-nek, szegénynek, szerencsétlennek mondja magát, mint még majd annyiszor.¹⁶ A Lesbia-élmény teljesen felkavarja. Az agyonmagyarázott «*gemina teguntur lumina nocte*» enallagéja Vergiliusra emlékeztető művészi szándékoltsággal érzékelteti a *lumen* és a *nox*, a «fény» és a mélyeséges sötét helycseréjét, az egész világ megváltozását. De mikor a költő ebből a «kettős éjszakából» felocsudik, — mennyire helyénvaló a *fermata!* — agyába villan, hogy ez a mindent lenyűgöző érzelem teljes változást idéz elő egyéni helyzete és a közösség viszonylatában is: a *res publica*, a *gens*, a *negotium* helyett már úgyszólván a baráti körre leszűkült világa most az egyetlen Lesbiára korlátozódik, ez az *otium* pedig nemcsak «szegény» embereket, hanem «királyokat és gazdag városokat is tönkretett már» (*otium et reges prius et beatas perdidit urbes*).

Egészséges ember számára terhes az *otium*, mint a betegség (*molestum est*; Publilius Syrus élcelődése mindennél jobban érzékelteti az *otium*-nak podagrához hasonlítható «lenyűgöző» természetét); egzaltáltságra, túlzott vágyakra csábít (*otio exsultas nimiumque gestis*).¹⁷ Betegségnek, sorvasztó

¹⁵ Büchner talán szintén valami hasonlót akar mondani, i. h. 34. l.: «C. misst sich an den Normen römischen Wesens und ist uneins mit sich selbst und mit dem Lebensgesetz, das für ihn Gültigkeit hat.»

¹⁶ Bickellel ellentétben: i. h. 199. és 213. l.

¹⁷ Tietze a Thesaurus I. L. adatai alapján a következőképpen szűri le a hely értelmét (356. l.): «ein übermässiges Aussersichsein in der Leidenschaft». Cicero fejtegetéseiben az *exsultare* és *gestire* akárhányszor szakkifejezésként szerepel, pl. Tusc. III 11, 24; IV 31, 66 stb., de a szempontunkból is legtanulságosabb hely Tusc. V 6, 16: *Quid vero? Illum, quem libidinibus inflammatum et furem videmus, omnia rabide adpetentem cum inexplebili cupiditate, quoque affluentius voluptates undique hauriat, eo gravius ardentiusque sitientem, nonne recte miserimum dixeris? Quid? Elatus ille levitate inanique laetitia exsultans et temere gestiens nonne tanto miserior, quanto sibi videtur beatior?*

kórnak érzi eleve a Lesbia iránti szerelmet, mint ahogy majd valamikor azért fog imádkozni az istenekhez, hogy újra egészséges lehessen és «letehesse ezt a csúf betegséget» (76, 25: *ipse valere opto et taetrum hunc deponere morbum*, vö. a 13. sorral: *difficile est longum subito deponere amorem*). A költeményt lezáró «*perdidit urbes*» megint túlmutat az *otium* elméleti értelmezésén, és a költő egyéni helyzetére vonatkozik: vészthozó (szó szerint: «veszett») ez az *otium* és ez a szerelem, mint ahogy máshol is «szerencsétlennek, elveszettnek» mondja: *in misero hoc nostro, hoc perdito amore* (94, 2). Már szinte előre halljuk a későbbi, csalódott Catullust:

*Miser Catulle, desinas ineptire,
et quod vides perisse, perditum ducas . . .*

Szokatlan vallomás, meglepő, baljóslatú vers. Catullus érzi, sejti, előre tudja sorsát, egyetlen versbe sűríti boldogságát és boldogtalanságát, a körülötte és benne kavargó ellentmondásokat, tulajdonképpen egész szerelmi lírája, egész léte problematikáját. Mert ebben az egy versben az ezer és újabb ezer csók kielégíthetlenségétől (*exsultas nimiumque gestis*) és az együttlét *γλυκώπιζον*-jától¹⁸ szerelme elátkozásáig ugyanúgy benne van minden, mint fordítva a «búcsúüzenetben» a legdurvább mocskolódástól a derékbatört szerelem és élet felejthetetlen virághasonlatáig. És az *otium*-versszakban már ott kísért az utánozhatatlan «*Odi et amo*» éltető ellentéte is: gyűlöli Lesbiát, mert tehetetlenül látja egyéni tragédiáját, de elszakadni sem tud szerelmétől; a *virtus*-tól duzzadó férfi, aki kétszáz ripóknek is megmutatná, a *negotium* helyett *otium*-ba süllyed, nem ő cselekszik, hanem *vele* történik, aminek történnie kell (*faciam — fieri*), és közben a keresztrefeszítés kínjait szenved: *et excrucior . . .*¹⁹

¹⁸ *Dulcis amarities*: 68, 18.

¹⁹ Az *otium* értelmezése (és a catullusi *libellus* elrendezése) szempontjából nem érdektelen a Sapphó-vers előtti (50.) költemény sem. *Otiosi* (1. v.) jóbarátok tréfálkozása az egész, de a Lesbia-élményre emlékeztető kifejezésekkel: (9: *me miserum*, 10: *nec somnus teget quiete ocellos*, 13: *ut tecum loquerer simulque ut essem*), a végén (18–21) pedig a *cave* háromszoros megismétlésével.